

İmanlı Məhəmməd Nağı oğlu,

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi, professor

Ünvan: Bakı şəhəri, Zabrat-Maştağa şossesi, 2

E-mail: mahammad_imanli@mail.ru

UOT 343.97

DOI: 10.30546/2218-9130.02.352.2024.23

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ QEYRİ-QANUNİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN EKOLOGİYAYA VURDUĞU ZƏRƏR

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi, işğal olunmuş ərazilər, qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyət, BMT-nin Transsərhəd Su Axarlarının və Beynəlxalq Göllərin Mühafizəsi və İstifadəsi Konvensiyası, Beynəlxalq Nüvə təhlükəsizliyi, torpaqların səhrələşməsi, radioaktiv tullantıları.

Ключевые слова: Конституция Азербайджанской Республики, Цель устойчивого развития ООН, оккупированные территории, незаконная экономическая деятельность, Конвенция ООН по защите и использованию трансграничных водотоков и международных озер, Международная ядерная безопасность, опустынивание земель, радиоактивные отходы.

Keywords: Constitution of the Republic of Azerbaijan, UN Sustainable Development Goal, occupied territories, illegal economic activity, UN Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes, International Nuclear Security, land desertification, radioactive waste.

Giriş

Global iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi və təmiz içməli su qıtlığı baxımından ətraf mühit bütün beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən əsas sahələrdən biridir.

Bu məsələlər BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədində öz əksini tapıb. Əsas məqsəd su ehtiyatlarından səmərəli istifadə və su və kanalizasiya xidmətlərinə çıxışla əlaqənin olması, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirləri, torpaq ekosistemlərinin qorunması və bərpa, davamlı meşə idarəetməsi, səhrələşmə ilə mübarizə və torpaq degradasiyasına son qoymaqdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2030-cu ilə qədər proqnozlaşdırdığı bu məqsədlər Ermənistanın 30 ilə yaxın davam edən və Cənubi Qafqazda ekologiyanı əhəmiyyətli dərəcədə pozan işğalçılıq siyasəti ilə ciddi təhlükə altında olub.

İşğal altında olmuş ərazilərdə qeyri-qanuni sahibkarlıq və təbii sərvətlərin istismarı böyük iqtisadi ziyan və çoxsaylı ekoloji fəsadlarla nəticələnib. Meşələrin təmizlənməsi və yandırılması, su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi, flora və faunanın məhv edilməsi, təbii sərvətlərin mənimlənməsi ekoloji tarazlığı pozub. Təbiətin maneəsiz degradasiyası hətta Ermənistanın özündə də ekoloji təşkilatların reaksiyasına səbəb olub [1].

Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin ekoloji nəticələri Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-

ri-qanuni iqtisadi və digər fəaliyyətlər” adlı hesabatda yer alır. Beynəlxalq hüquq hər hansı bir hərbi işğal müvəqqəti olaraq təsnif edir və işğal edilmiş ərazi üzərində suverenliyin əldə edilməsini nəzərdə tutmur, buna görə də Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir ki, işğal faktı səbəbindən bu ərazinin hüquqi statusu dəyişməməlidir. Hər hansı bir ilhaq növü qadağan olunduğu üçün beynəlxalq hüquq xüsusi olaraq hüquq sistemini dəyişdirməyə və işğal olunmuş ərazinin fiziki, mədəni və demoqrafik xarakterini dəyişdirməyə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətləri qadağan edir. Hərbi təcavüz nəticəsində ilhaq tanınmır [2]. Həmin hesabatda həmçinin deyilir ki, «İşğal altında olan ərazinin sakinlərinin, ehtiyatlarının və ya digər aktivlərinin işğalçı dövlətin və ya onun əhalisinin mənafeyi naminə istismarına yol verilmir». Qarabağ məsələsində isə bu qaydalar işğalçı ölkəyə heç bir maneə törətmir [3]. Ətraf mühitə təsir beynəlxalq strukturlar tərəfindən verilmiş müxtəlif sənədlərdə də qeyd edilmişdir. Məsələn, Asiya İnkişaf Bankının Azərbaycanla bağlı hesabatında deyilir ki, təcavüz xüsusilə torpaqların deqradasiyasına səbəb olub. Bölgəyə ətraf mühitə dəyən zərər “AzərKosmos” tərəfindən hazırlanmış və “Ermənistanın işğal altında olan Azərbaycan ərazilərindəki qeyri-qanuni fəaliyyətlər: peyk görüntülərindən dəlillər” adlı 2019-cu il hesabatına daxil edilmiş görüntülərlə nümayiş etdirilib. Bu torpaqlarda qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin geniş miqyasda olması əhəmiyyətli investisiyaların qoyulduğunun sübutudur.

Azərbaycan Vətən müharibəsində qalib gələrək öz ərazilərini azad edən kimi hökumət Ermənistanın işğal illərində Azərbaycana vurduğu itkiləri müxtəlif aspektlərdə, o cümlədən ekoloji aspektlərdə qiymətləndirməyə başlayıb. Azərbaycan artıq bəyan edib ki, beynəlxalq məhkəmələr vasitəsilə həm Ermənistandan, həm də Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində qanunsuz bizneslə məşğul olan

beynəlxalq şirkətlərdən dəymiş ziyanın ödənilməsini tələb edəcək. «Əlbəttə, təbii sərvətlərimizin qanunsuz istismarı artıq danılmaz faktıdır. Bizdə şirkətlərin adları var. Deməliyəm ki, qızıl və digər yataqlarımızı qanunsuz istismar edən şirkətlər təzminat ödəməsə, bu məsələ məhkəməyə veriləcəkdir. Əgər onlar bu kompensasiyanı verməsələr, bütün işlər beynəlxalq məhkəmələrə veriləcək və onlar alçaldılacaq», - deyər Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 6 yanvar 2021-ci il tarixində 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videokonfrans zamanı bildirib [5].

Əsas hissə

Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş əraziləri ümumilikdə 260 min hektara yaxın meşə ilə əhatə olunub ki, bu da son 30 ildə sürətlə azalıb. Peyk bu ərazilərdə davam edən meşələrin, xüsusilə Sərsəng su anbarının (Tərtər rayonu) yaxınlığında su kanalı çəkmək üçün böyük meşə sahələrinin qırılmasının görüntülərini göstərmişdir. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir ki, qiymətli növlər (qoz, palıd, şam, xurma və digər xüsusi mühafizə olunan ağaclar) kəsilmiş, kəsilmiş ağaclar isə mebel və ov tüfəngi istehsalı üçün Ermənistanə gətirilmişdir. Yeni minaların işə düşməsi nəticəsində minlərlə hektar meşə qırılıb. Bir çox ağac növləri artıq yox olmaq ərəfəsindədir. Məlumatda o da qeyd olunur ki, işğal olunmuş ərazilərdə qanunsuz ağac kəsilməsi faktı erməni mənbələri tərəfindən də təsdiqlənib. Təsadüfi deyil ki, Ermənistanda son illər mebel sənayesi və ixracı inkişaf edib ki, bu da onların Qarabağın qiymətli ağac növləri ilə dolu meşə ehtiyatlarından istifadə etdiklərinə dolaylı işarədir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Qarabağda bir çox ağac və kol növləri yox olmaq ərəfəsindədir. Bunların arasında Araz palıd, qanadlı qoz, şərqi çınarı, nar, meşə üzümləri, qutu ağacları, şam, xurma, söyüd armudu və s. daxildir. Bölgədəki 460-dan çox ağac və kol növündən 70-i endemikdir, yəni dünyanın heç

bir yerində təbii şəkildə bitmir [4]. Xarici İşlər Nazirliyinin açıqladığı hesabatda keçmiş işğal olunmuş ərazilərdə meşələrin qırılması və qeyri-qanuni ağac ticarəti ilə məşğul olan şirkətlərin siyahısına Ermənistanda qeydiyyatdan keçmiş və Mher Baqratyan və İspaniya vətəndaşı Enrique Viver Camin tərəfindən təsis edilmiş “Max Wood LTD” şirkəti daxildir. “Camin” şirkəti Ermənistanın Tavuş rayonunun Koqb kəndində odun qurutma fəaliyyəti quraraq bu ərazidəki qiymətli ağacları kəsməklə rayonun ekologiyasına ciddi ziyan vurmuşdur. Ermənistanda meşə təsərrüfatı xidmətinə ödənilməmiş borcları və yerli əhalinin etirazlarına görə “Camin” şirkəti ağac biznesini Azərbaycanın ovaxtkı işğal olunmuş ərazilərinə köçürür.

Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında ovaxtkı hakim Respublikaçılar Partiyasından olan Ermənistan parlamentinin üzvü Harutyun Pambukyan sitat gətirərək bildirmişdir ki, o, “Maks Vud LTD”nin özünün və dostlarının səyi və bilavasitə iştirakı ilə bir sıra tanınmış “Beretta” və “Browning” kimi Avropa şirkətləri ilə qoz ağaclarının köklərindən hazırlanmış tüfənglərin istehsalı üçün taxta hissələrin tədarükü ilə bağlı görünməmiş razılaşmalar əldə etmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdə Bəsitçay, Qaragöl, Laçın, Qubadlı, Arazboylu, Daşaltı yasaqlıqları da daxil olmaqla, ümumi sahəsi 43 min hektar olan Azərbaycanın təbiət qoruqları yerləşir. İşğaldan əvvəl orada Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş çoxsaylı flora və fauna növləri yaşamış, onların bir çoxunun artıq nəslı kəsilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin biomüxtəlifliyin mühafizəsi xidmətinin direktoru Arzu Səmədovanın sözlərinə görə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 43 000 hektara yaxın Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi, yəni 2 dövlət qoruğu və 4 vəhşi təbiət qoruğu var. Arzu Səmədova 11 yanvar 2021-ci il “Trend” informa-

siya agentliyinə müsahibəsində onların tezliklə bərpa olunacağını, artıq bu ərazilərdə vəziyyətin qiymətləndirilməsi istiqamətində işlər aparıldığını bildirib. Qarabağda meşələrin misli görünməmiş genişmiqyaslı qırılması hətta Ermənistan mətbuatında da işıqlandırılıb. Məsələn, 2019-cu ilin dekabr ayında “Hetq” informasiya agentliyi 2014-2018-ci illərdə qondarma “DQR”də (Azərbaycanın əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində Ermənistan tərəfindən yaradılan separatçı rejim) Ermənistanın özündən 2-3 dəfə çox ağacın (404,8 min kubmetrə qarşı 175,3 min kubmetrə qarşı) kəsildiyini bildirdi. Təkcə 2017-ci ildə Qarabağda 102 488 min kubmetr meşə kəsilib. Bütün 28 illik işğal dövründə Azərbaycan əraziləri sistemətik şəkildə yandırılaraq, nəticədə torpaq və meşə massivlərinin yoxluğuna səbəb olmuşdur. Bu proseslər 2000-ci illərin əvvəllərində bütün beynəlxalq təşkilatlarda narahatlıq yaratdı. BMT Baş Assambleyasının 7 sentyabr 2006-cı il tarixli “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyət” qətnaməsinə uyğun olaraq ATƏT-in missiyası regiona 10 günlük səfər edib və yerdəki ekoloji vəziyyəti qiymətləndirib. Missiya yanğınların ekoloji və iqtisadi nəticələri, insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün yaratdığı təhlükə ilə bağlı öz rəyini bildirib. O, belə bir nəticəyə gəlib ki, yanğınlar geniş əraziləri əhatə edib və insanlara, iqtisadiyyata və ətraf mühitə ciddi ziyan vurub.

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qəsdən törədilən yanğınlar 110 min hektardan çox ərazinin məhv olması ilə nəticələnib. Yanğın münbit torpaqlar, otlar və kollarla birlikdə bütün canlı orqanizmləri məhv edir. “AzərKosmos”un peykinin həmin hesabatda yerləşdirilmiş görüntülərində Cilan və Bünyadlı (Xocavənd rayonu) və Xələfli, Xıbyarlı, Kürdlər və Qara (Cəbrayıl rayonu) kəndlərini əhatə edən 26 kvadrat kilometrlik yanq sahəsi göstərilir. Hesabatda Füzü-

li rayonunun 25 kəndini əhatə edən, cənubdan şimala 22 km, şərqdən qərbə isə 17 km ərazini əhatə edən daha 347 kv.km ərazinin təsvirləri də verilmişdir. 44 günlük Vətən müharibəsi başlamazdan əvvəl qəsdən yandırma ilə bağlı son xəbərlərdən biri 4 avqust 2020-ci ildə ortaya çıxdı. APA-nın Qarabağ bürosu məlumat verib ki, Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Ağdam rayonunun Qızıl Kəngərli kənd rayonunu yandırır. Vətən müharibəsi də ekoloji terror aktları ilə müşayiət olundu. 30 oktyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyi ermənilərin Azərbaycanın Göygöl və Goranboy rayonlarını atəşə tutmaq üçün ağır artilleriyadan istifadə edərək meşə massivlərində yanğına səbəb olduğunu bildirdi. Azərbaycan rəsmiləri və dövlət qurumları dəfələrlə erməni hərbi qüvvələrinin zəhərləyici və dəri yandırıcı təsirindən başqa, söndürülməsi çox çətin olan yanğınlardan yaradılan ağır fosforlu sursatların istifadə etdiyini iddia ediblər. Fosfor sursatı düşmən torpaqlarını yandırmaq üçün istifadə olunan ən təhlükəli müharibə vasitələrindən biridir. Azərbaycan Milli Məntəmizləmə Agentliyi (ANAMA, hazırda Azərbaycan Respublikasının Məntəmizləmə Agentliyi) onları müharibə zamanı cəbhədə dəfələrlə aşkar edib. Fosforlu sursatların mülki şəxslərə, mülki obyektlərə və meşələrə qarşı istifadəsi BMT-nin Bəzi adı silahlar haqqında Konvensiyasının III Protokolu (1980), habelə Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyasına 1977-ci il Əlavə Protokolları ilə qadağandır.

Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı qadağan olunmuş fosfor sursatlarının tətbiqi Azərbaycanın Baş prokuroru Kamran Əliyevin BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə ali komissarı Mişel Baçeletə 2020-ci ilin noyabrında göndərdiyi rəsmi məktubunda öz əksini tapıb. Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev Ermənistan tərəfindən fosfor sursatının tətbiqi barədə

dəfələrlə məlumat verib, foto və video sübutlar təqdim edib. Azərbaycan Prezidenti, Rusiya Prezidenti və Ermənistan Baş nazirinin 2020-ci il noyabrın 10-da Dağlıq Qarabağda müharibəyə son qoymaq üçün üçtərəfli Bəyanat imzalamasından sonra Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlar boyunca torpaqların, meşələrin, evlərin, infrastrukturun qəsdən yandırılması adı halda çevrildi. Bu birgə Bəyanata əsasən Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonları 1 dekabr 2020-ci il tarixinədək Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılmalı idi. Azərbaycanın işğal olunmuş tarixi torpaqlarında qanunsuz yaşayan erməni köçkünlərinə bir neçə həftə ərzində əşyalarını yığmaq və ərazini tərk etmək üçün vaxt verildi.

Demək olar ki, hər bir ailə köçərkən evini və ətraf əraziləri yandırdı. Bu, xüsusilə erməni köçkünləri üçün sevimli yer olan Kəlbəcər və Laçında nəzərə çarpdı, bütün noyabr ayı ərzində bölgədə yanğınlardan alovlandı.

Bunu o dövrdə bölgədə olan dünya mediasının Reuters, BBC, StraitTimes, Euronevs, France 24, RBC və s. daxil olmaqla çoxsaylı reportajları sübut edir. Ermənilər hətta Kəlbəcərdə elektrik stansiyasını da yandırdılar. Bəzi görüntülərdə hətta ermənilərin uzaqlaşma bilmədikləri mal-qaranı öldürdükləri də əks olunub. Kəlbəcərdən çəkilən digər görüntülərdə isə yanan yüzlərlə arı pətəyi görünür. İşğal olunmuş bu torpaqlarda məskunlaşan ermənilər, görünür, “Azərbaycana heç nə qoyma” devizinə əməl ediblər.

Azərbaycan ərazisindən axan çayların əksəriyyəti ya Ermənistandan, ya da Qarabağdan qaynaqlanır. Bu su mənbələri müxtəlif tullantılarla çirklənmişdir; Azərbaycanın Ekologiyaya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Araz çayının çirklənməsi qiymətli balıq növlərinin nəslini kəsilməsi və tükənməsi ilə nəticələnib. Demək olar, 30 ildir ki, keçmiş işğal olunmuş ərazilər üzərində nəzarətin olmaması Azərbaycanın müvafiq beynəlxalq konvensiyalar üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsinə mane

olub. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi bildirir ki, Ermənistanın BMT-nin Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında Konvensiyasına qoşulması transsərhəd su axını ilə bağlı problemlərin beynəlxalq qaydalara uyğun həllini mümkün etmir. İşğal olunmuş ərazilərdə yerləşən yüksək ekoloji əhəmiyyətə malik yeddi reliktdəki göl əhəmiyyətli antropogen təsirlərə məruz qalmışdır. Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, erməni işğalı şirin su ehtiyatlarını Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zalxagöl, Qaragöl, Canlıgöl, Işıqlı Qaragöl (Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yaylaqları vasitəsilə) və Ağdərə rayonunda Qaragöl (Toraqaçay, Tərtər çayının qolu) əhatə edib. Erməni işğalçıları həmçinin 6426 kilometr suvarma kanalını, 185 kilometr başlıq və drenaj arxlarını, 1429 artezian quyusunu, 539 su qurğusunu, 220 SES-i, 88 nasos stansiyasını, ümumi həcmi 640 milyon kubmetr olan 8 su anbarını ələ keçiriblər.

Əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə həmçinin 10 su anbarı, o cümlədən Tərtər çayındakı Sərsəng su anbarı (hazırda Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyət zonasındadır) yerləşdirilib. 500 milyon kubmetr su anbarı əvvəlcə Aşağı Qarabağda 100 min hektar əkin sahələrinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Zəif baxım səbəbindən bölgənin dağlıq və düzənlik ərazilərində yaşayan 400 minə yaxın insan üçün təhlükə yaradır.

Azərbaycan tərəfi dəfələrlə qeyd edib ki, Sərsəng su anbarı humanitar, ekoloji və sənaye fəlakətinin potensial mənbəyidir. Daha da pisi odur ki, ermənilər qışda təsərrüfat üçün tələb olunmayan su anbarından illik suyun 85-90%-ə qədərini qəsdən buraxmış, hətta aşağı axınındakı Azərbaycan kəndlərini də su altında qoymuşlar. Suya tələbatın daha çox olacağı güman edilən yay aylarında ermənilər illik normanın cəmi 10-15%-ni buraxırdılar, beləliklə, fermerlər əkin sahələrini suvarmaq üçün çox ehtiyac duyduqları sudan məhrum olurdular.

Nəticədə kənd təsərrüfatı sektoru zərər çəkdi, ekoloji gərginlik artdı. Burada söhbət sudan gedir ki, hələ 1970-ci illərdə Sərsəng su anbarının tikintisi Sovet Azərbaycanının büdcəsindən maliyyələşdiyindən Azərbaycan hökuməti onun yaradılması üçün çox böyük işlər görüb.

2016-cı ildə AŞPA “Azərbaycanın sərhədyanı rayonlarının (Aşağı Qarabağ vadisi) sakinləri qəsdən sudan məhrum edilib” adlı 2085 sayılı qətnamə qəbul edib. Bu humanitar problemin ciddi xarakterini nəzərə alaraq, qətnamədə Ermənistan hakimiyyət orqanlarından su ehtiyatlarından siyasi təsir aləti kimi istifadəni dayandırmaq və müstəqil mühəndislərə və hidroloqlara yerində təfərrüatlı araşdırma aparmaq üçün bölgəyə giriş icazəsi verilməsi xahiş olunur. Sənəddə həmçinin qeyd olunub ki, su anbarı bütün sərhəd bölgəsi üçün təhlükə yaradır. Assambleya vurğuladı ki, Sərsəng bəndinin yararsız vəziyyətdə olması böyük insan tələfatına səbəb olacaq böyük fəlakət və bəlkə də yeni humanitar böhranla nəticələnə bilər. Uzun illərdir ki, Ermənistan həm bu, həm də beynəlxalq təşkilatların digər qətnamələrinə məhəl qoymur. Maraqlıdır ki, bu ərazi hazırda Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyət zonasındadır. Vəziyyəti daha da pisləşdirərək, marionet rejiminin lideri Araik Harutunyan 2020-ci ilin avqustun əvvəlində tanınmamış “DQR” adlanan ərazidə suvarılan ərazilərin və əkinlərin artırılması üçün Sərsəng su anbarının “su transferi proqramı”na başlanıldığını elan etdi. O, işğal olunmuş ərazilərlə bağlı təkəbbürünü “əsrin layihəsi” adlandırdı.

2020-ci il avqustun 28-də Ermənistan tərəfi mənşəyini Ermənistan ərazisindən götürərək Azərbaycanın Qazax rayonu istiqamətində axan İncəsu çayının axınını qəsdən dayandıraraq, bu, sərhədyanı Kəmərlı kəndində (Qazax rayonu) su anbarında su ehtiyatının əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə nəticələnərək əkin sahələrinin suvarma prosesini qaçılmaz şəkildə pozdu. 2020-ci il sentyabrın 27-də əks-hücum əməliyyatına

başlayan Azərbaycan ordusu Suqovuşan kəndini işğaldan azad edib və bununla da Suqovuşan su anbarından suyun verilməsinə şərait yaradılıb. Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, bu, Azərbaycanın aran rayonlarının suvarılması və ekoloji tarazlığın yaradılması istiqamətində mühüm addım olub.

Ermənistanın işğalı zamanı Qarabağ uzun illər ərzində istənilən növ qanunsuz fəaliyyət üçün münbit zəmin olub. Həm hökumətin dəstəklədiyi erməni şirkətləri, həm də çoxsaylı transmilli korporasiyalar bu boz ərazidə biznes aparırdılar. Bu müəssisələr daha çox mədənçıxarma və telekommunikasiya sektorlarında fəaliyyət göstərirdi. Təəccüblü deyil ki, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazisində 160-dan çox qiymətli metal yatağı, o cümlədən 5 qızıl, 7 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 1 kömür, 6 gips, 4 vermi-kulit, 1 natrium karbonat, 12 rəngli və işlənmiş daş, 21 örtük daşı və s. mövcud idi. Bu sərvətlər əvvəllər Azərbaycanın iqtisadi potensialı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, lakin uzun illərdir ki, ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni istismar edilərək xaricə satılıb. İşğal zamanı Azərbaycan tərəfi bu torpaqların nə geoloji tədqiqatları apara, nə də zəngin mineral ehtiyatlarından istifadə edə bilməyib [6].

Ermənistan 2002-ci ilə qədər ildə 2 tondan çox olmayan qızıl hasil etdiyi halda, 2003-cü ildə onun qızıl hasilatı 3,2 tona qədər artıb. Təkcə işğal altında olan Söyüdlü yatağından (Kəlbəcər rayonunda) 2003 və 2004-cü illərdə müvafiq olaraq 2 və 2,5 ton qızıl hasil edilib. Bu məlumatı 1news.az-a müsahibəsində (dekabr 2017) Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat xidmətinin o vaxtkı rəhbəri (hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi) Hikmət Hacıyev verib.

“İşğal olunmuş ərazilərdə qeyri-qanuni fəaliyyətlər və təbii sərvətlərin istismarı da bir sıra ekoloji narahatlıqlara səbəb olub. İşğal olunmuş ərazilərdə faydalı qazıntıların istismarı üçün qeyri-qanuni “lisensiyalar” alan mədən şirkətlərinin

Ermənistanda ekoloji vəziyyəti pis olub və ətraf mühitə heç bir əhəmiyyət vermədən Qarabağda da eyni təxribat əməllərini davam etdiriblər”, – Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir.

Mədəncilik xüsusi müalicə tələb edən çox çirklənmiş tullantıları ehtiva edən tullantı anbarları ilə məşhurdur. 2016-cı il hesabatına görə, o dövrdə Qarabağdakı tullantı anbarlarında ağır metallarla və digər təhlükəli maddələrlə dolu milyonlarla ton tullantı var idi. Maraqlıdır ki, üç tullantı anbarı Heyvala yaxınlığındakı filiz sahəsində yerləşir (ermənilər onu “Drm-bon” adlandırırlar). Bəzi tullantı anbarları strateji su anbarlarının yaxınlığında yerləşir Sərsəng (Qızılbulaq yatağının tullantı anbarının yaxınlığında yerləşir). Vejnəli yaxınlığındakı qızıl mədəninin tullantı anbarı (işğal olunmuş Zəngilan rayonu) Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun yaxınlığında yerləşir. Qızılbulaq yatağının və ona bitişik Heyvalı yaxınlığındakı dağ-mədən kombinatının istismar edildiyi 11 il ərzində 2 tullantı anbarında 4 milyon tona yaxın tullantı toplanmışdır. Hesabatda deyilir ki, axtarış işləri çərçivəsində 20-30 hektar meşə sahəsi kəsilib.

Bu cür qanunsuz istismar “AzərKosmos”un peyk şəkillərində əks olunub. Onların əksəriyyəti göstərir ki, qanunsuz fəaliyyət təkcə DQMV-nin özündə yox, həm də heç vaxt erməni əhalisinin olmadığı ətraf rayonlarda həyata keçirilib. Hesabatda, məsələn, Heyvalı (Kəlbəcər rayonu) yaxınlığında Qızılbulaq qızıl-mis mədəninin yaxınlığında yerləşən Tullantı anbarının şəkilləri təqdim olunur, Dəmirli mis-molibden mədəninə (Tərtər rayonu) aparılan işlər nəticəsində tullantı anbarının genişləndirilməsi, Çardaxlı kəndi (Tərtər rayonu) yaxınlığında dağ-mədən işləri çərçivəsində meşələrin məhv edilməsi təsvir edilmişdir. Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatında deyilir ki, tullantılar və suyun çirklənməsi kimi ekoloji fəlakətlərlə müşayiət olunan təbii sərvətlərin istismarı o qədər sürətli və maneəsiz

həddə çatıb ki, hətta Ermənistanda yerləşən ekoloji təşkilatlar, o cümlədən Ümumerməni Ətraf Mühit Cəbhəsi (PAEF) qırmızı bayraq qaldırdı. 2012-ci ildə erməni jurnalist Armine Narinyan Sərsəng su anbarında Heyvalı yaxınlığındakı filiz emalı zavodundan sianidlərin sızması nəticəsində balıqların ölməsi barədə məlumat vermişdi.

Ərazi zəlzələ qırılma xətti üzərində yerləşir, ona görə də potensial zəlzələ nəticəsində və ya zibillikdəki struktur cəhətdən təhlükəli tullantılardan çıxan hər hansı digər təbii və ya texnogen təhlükəli zəhərli tullantılar asanlıqla su anbarına tökülə bilər.

Hesabat həmçinin sübut edir ki, Ermənistanın Sünik rayonundakı çayların suları Qafan Filiz Emalı Zavodunun, Zəngəzur Mis-Molibden Kombinatının və Artsvanik tullantılar anbarının tullantıları ilə çirklənmiş Oxçuçay transsərhəd çayına axır, o da öz növbəsində işğal olunmuş çaya axır. Zəngilan rayonu və Araz çayı, beləliklə də Azərbaycanın aşağı axınında yerləşən çoxsaylı şəhər və kənd icmaları üçün ekoloji risklər yaradır [9].

Dağlıq Qarabağda təbii sərvətlərin ekoloji məsuliyyətsiz istismarı hətta Ermənistanın kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən də tənqidlərə səbəb olub. Məsələn, "Hetq" informasiya agentliyi 2020-ci ilin dekabrında erməni konqlomeratı Vallex Group-un (Ermənistanın mədən sektorunda böyük oyunçu) bir hissəsi olan «Base Metals» QSC haqqında yazaraq bildirmişdir ki, o tanınmamış «DQR»nin büdcəsinə bütün ödənişlərin 35%-ni təmin etmişdi. Qarabağda digər mis yataqları tükəndikdən sonra 2013-cü ildə Base Metals şirkəti Ağdərə yaxınlığında Kaşan mis və molibden yatağının işlənməsinə başlamış, şirkətin əvvəlki layihəsi Kaşandan 40 km məsafədə yerləşən Xili yaxınlığındakı qızıl və mis mədəni olmuşdur ki, (ermənilər onu «Drm-bon» adlandırırlar) 10 illik istismar müddətində tamamilə tükənmişdi. "Vallex Group"un zəif ekoloji imicinin bariz nümunəsi Ermənistanın

şimalında, Gürcüstanla sərhəd yaxınlığında inkişaf etdirdikləri Tehut mədəninin tarixidir.

Çoxsaylı etirazlardan sonra şirkətin ekoloji tələblərə əməl etməməsi xarici kreditorlardan birinin layihənin birgə maliyyələşdirilməsini dayandırmasına səbəb oldu. 2017-ci ildə Danimarka ixrac kredit agentliyi (EKF) əvvəllər «Tehut» mədən operatoruna verdikləri krediti ləğv etmək qərarına gəldi və onu ekoloji standartlara əməl etməməkdə günahlandırdı. EKF öz bəyanatında ərazidə suyun çirklənməsi, tullantıların seysmik müqaviməti və pis iş şəraiti ilə bağlı problemlərə istinad edir. "Hetq" agentliyi mina ətrafında təxminən 140 hektar meşənin kəsildiyini də bildirdi. Sayt Vallex-in ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə əməkdaşı David Tadevosian-dan sitat gətirir ki, onun sözlərinə görə, tullantı sularından bir neçə dəfə Su axıdılıb, «lakin bu, heç bir şəkildə çayın çirklənməsinə səbəb olmayıb».

İşğal illərində Ermənistan tərəfi heç vaxt qonşularına nüvə tullantılarının atılması üsulu və yeri barədə məlumat verməyib. Beləliklə, onların beynəlxalq hüququn yurisdiksiyası xaricində boz zona olan Qarabağda da dəfn olunduğunu güman etmək olar.

Ermənistanda radioaktiv tullantıların əmələ gəldiyi Metsamor atom stansiyası köhnəlmiş konstruksiyasına görə (1976-cı ildə tikilib) beynəlxalq ictimaiyyət üçün narahatlıq mənbəyidir. Aİ bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə narahatlığını ifadə edib və kompensasiya üçün zavodun istismardan çıxarılmasını təklif edib. Bu bənd Şərq Tərəfdaşlığı Fəaliyyət Planının prioritet nəticələrindən biridir. Ermənistan və Aİ arasında hərtərəfli və genişləndirilmiş Tərəfdaşlıq Sazişinin 42-ci maddəsində enerji sektorunda əməkdaşlıq şərtləri arasında bütün bölgədə enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Metsamor atom elektrik stansiyasının bağlanması və təhlükəsiz şəkildə istismardan çıxarılması göstərilir. Aİ sənədlərində deyilir ki, bu nüvə stansiyası Beynəlxalq Nüvə təhlükəsizliyi tələblərinə uyğun olaraq təkmil-

ləşdirilə bilməz. 2011-ci ilin aprelinde National Geographic köhnəlmiş Metsamor AES-in istismar təhlükələrinə məqalə həsr etmişdir. Burada vurğulanır ki, zavodda qəza baş verərsə, bu, təkcə Ermənistana deyil, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi digər ölkələrinə də təsir edəcək; elektrik stansiyası Azərbaycan və Gürcüstandan 120 km, İrandan 60 km və Türkiyədən cəmi 16 km məsafədə yerləşir. Riskləri gücləndirən onun seysmik zonada yerləşməsidir [8].

Ermənistan hökuməti bu günə kimi heç bir tədbir görməyib, yalnız AES-in ömrünü 2026-cı ilə qədər uzadıb; zavodun 2046-cı ilə qədər istismarda qalacağı gözlənilir. Buna görə də Ermənistan bütün regionda ekoloji təhlükəsizlik üçün risk mənbəyi olaraq qalır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və Azərbaycan ərazilərinin 20 faizinin işğalı da ciddi ekoloji nəticələrə səbəb olub. İşğal olunmuş ərazilərdə meşələrin qırılması, yanğınların qəsdən yayılması, flora və fauna növlərinin məhv edilməsi, çayların və onların qollarının çirklənməsi, münbit torpağın məhv edilməsi, təbii sərvətlərin Ermənistan tərəfindən qanunsuz istismarı Azərbaycanın ətraf mühitinə uzunmüddətli və bərpəedilməz ziyan vurmuşdur. Halbuki, işğaldan əvvəl Azərbaycan tərəfindən bu ərazilərdə təbii landşaftı, nadir bitki və heyvan növlərini qorumaq məqsədilə müxtəlif növ qoruqlar (məsələn, Bəsitçay, Laçın, Qaragöl, Arazboyu, Qubadlı, Daşaltı) yaradılmışdır.

Məsələn, 1974-cü ildə Azərbaycanın cənub-qərbində, Zəngilan rayonunun Bəsitçay dərəsində yaradılmış və ümumi sahəsi 107 hektar olan Bəsitçay Dövlət Qoruğu özünün nəhəng Şərq çinarları ilə məşhur idi. Eynilə, 1961-ci ildə Azərbaycanın Laçın rayonunda yaradılmış Laçın Dövlət Qoruğu 21 min 400 hektar ərazini əhatə edir və burada müxtəlif heyvan növləri qorunur.

70 min 388 hektara yaxın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri, 261 min hektardan çox meşələr, o cümlədən 13 min 197 hektar qiymətli

meşə sahəsi, 215 təbiət abidəsi, 5 geoloji-paleontoloji obyekt, 145 sertifikatlaşdırılmış Şərq çinarları, yaşı 120-200, hündürlüyü 45 metr, diametri 6-8 metr və digər təbiət abidələri işğaldan əvvəl mövcud olmuşdur.

Bu ərazidə 460-dan çox yabamı ağac və kol bitkisi yetişdirilib. Onlardan 70-i endemik tip olmaqla dünyanın heç bir yerində təbii olaraq bitmir.

Ermənistan Azərbaycan ərazilərini işğal etdikdən sonra Şərq çinarı, qoz, palıd və digər ağac növlərini kütləvi şəkildə qıraraq xarici ölkələrə satır.

Ermənistan təbii ehtiyatlardan silah kimi istifadə üsulu çərçivəsində təmas xəttinin digər tərəfində yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarına zərər vurmaq üçün yanğınlar törədir. 2006-cı ildən bəri Ermənistanın törətdiyi yanğınlar nəticəsində ətraf mühitə ciddi ziyan vuran 110.000 hektardan çox münbit torpaq məhv edilib.

Ermənistanın yuxarıda qeyd olunan fəaliyyəti nəticəsində *Taxus*, *corylus colurna*, Araz palıdı, *pterokaria fraxinifolia*, şərq çinarı, meşə üzümləri, *ilex*, Bucs, Eldar şamı və uzun illər qorunan digər ağac və kol növləri yox olmaq ərafəsində idi [7, s. 26-35.].

Kiçik Qafqaz dağlarından, xüsusilə Kür çayının Tərtər, Həkəri, Xaçınçay, Köndələnçay və digər qollarından başlayan çaylar aran rayonlarını böyük miqdarda su ilə təmin edirdi.

Nəticə

İşğal olunmuş ərazilərin faunası da böyük itkilərə məruz qalmışdır. Münaqişədən təsirlənən zonada, o cümlədən Kəlbəcər, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Laçın və Qubadlıda heyvanların uçotu məqsədilə aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, müharibə başlayandan iki il ərzində Ermənistanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində vəhşi heyvanların sayı xeyli azalıb.

Azərbaycanın su ehtiyatlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan işğal olunmuş ərazilərdəki sıx su şəbəkəsi Ermənistan tərəfindən ciddi şəkildə zədələnib.

İşğal olunmuş ərazilərdə yüksək müalicəvi potensiala malik 120-yə yaxın mineral su quyusu var idi. Bunlardan, məsələn, Yuxarı (Yuxarı) və Aşağı (Aşağı) İstisu, Kəlbəcər rayonunda Bağır-

saq, Keşdək, Laçın rayonunda İlıqsu, Minkənd, Şuşada Turşsu, Sırlan və digər mineral suları göstərmək olar. Azərbaycanın ümumi mineral su ehtiyatlarının 39,6 faizi bu ərazilərdə yerləşir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan əlavə və dəyişikliklər). – Bakı: Qanun, – 2019, – 96 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi // 28 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (24 dekabr 2023-cü il tarixdə olan dəyişikliklər): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46945>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi // 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (30 dekabr 2023-cü il tarixdə olan dəyişikliklər): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>
4. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 8 iyun 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (19 may 2020-ci il tarixdə olan dəyişikliklər): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/3851>
5. Şabanov M. Ermənilərin ərazi iddialarına qarşı Heydər Əliyevin fəaliyyəti // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, III Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. AMEA humanitar və ictimai elmlər bölməsi. – Bakı Slavyan Universiteti. – 2-5 may 2012, – s. 620-623.
6. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 8 iyun 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (17 fevral 2023-cü il tarixdə olan dəyişikliklər): [Elektron resurs]/URL: <https://e-qanun.az/framework/3852>
7. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Ekologiya, ətraf mühit və insan. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 2006. – 608 s.
8. Xanhüseyn Kazımlı. Azərbaycanın suyuna, havasına, torpağına, sərvətlərinə qənim kəsilmələr // Azərbaycan. – 2015, 25 fevral. – s. 10.
9. Mehdi Mükərrəmoğlu. Ermənilər təbii sərvətlərimizi talan edirlər: [Elektron resurs]/URL: <http://www.xalqgazeti.com/az/news/politics/63004>

Иманлы Мухаммад Наги оглу

**ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ УЩЕРБ, ПРИЧИНЕННЫЙ НЕЗАКОННОЙ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ**

РЕЗЮМЕ

В статье тщательно анализируются факты, отраженные как в отчетах международных организаций, так и в статистических данных государственных учреждений о составе, масштабах и степени экономического и экологического ущерба, нанесенного нашей стране в результате незаконного предпринимательства и эксплуатации природных ресурсов осуществленных Арменией на наших территориях, оккупированных в течение почти 30 лет.

Imanli Mahammad Naghi

**ECOLOGICAL DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL ECONOMIC
ACTIVITY IN LIBERATED TERRITORIES**

SUMMARY

The article carefully analyzes the facts reflected both in the reports of international organizations and in the statistical data of state institutions about the composition, scale and degree of economic and ecological damage caused to our country as a result of illegal entrepreneurship and exploitation of natural resources carried out by Armenia in our territories, occupied in for almost 30 years.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 28.02.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: göndərilməyib

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.02.2024